

6. Тинкалюк О. Сутність і структура іншомовної комунікативної компетенції студентів немовних спеціальностей вищих навчальних закладів / О. Тинкалюк // Вісник Львівського ун-ту. Серія педагогічна. – 2008. – Вип. 24. – С. 53–63.

Стаття надійшла до редакції 18 лютого 2013 року

УДК 373.5.016:81.161.2

Олена Кулик
(*м. Переяслав-Хмельницький, Україна*)

ПРІОРИТЕТНІСТЬ ТЕКСТОЦЕНТРИЧНОГО ПІДХОДУ ДО НАВЧАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ

Стаття присвячена проблемі реалізації текстоцентричного підходу в процесі мовленнєвого розвитку особистості під час викладання української мови в загальноосвітній школі. Автор з'ясовує феномен тексту в лінгвістичному та лінгводидактичному аспектах, характерологічні ознаки текстоцентричного підходу, його місце серед інших підходів до навчання української мови, пріоритет у формуванні комунікативно компетентної особистості доводить, що для успішної реалізації текстоцентричного підходу необхідна якісна робота вчителя у процесі створення системи вправ на текстовій основі.

Ключові слова: *текстоцентричний підхід, текст, дискурс, мовленнєвий розвиток учня, мовна особистість, система вправ.*

Статья посвящена проблеме реализации текстоцентрического подхода в процессе речевого развития личности во время преподавания украинского языка в общеобразовательной школе. Автор выясняет феномен текста в лингвистическом и лингводидактическом аспектах, характерные особенности текстоцентрического подхода, его место среди других подходов к обучению украинскому языку, приоритет в формировании коммуникативно компетентной личности, доказывает, что для успешной реализации текстоцентрического подхода необходима качественная работа учителя в процессе создания системы упражнений на текстовой основе.

Ключевые слова: *текстоцентрический подход, текст, дискурс, речевое развитие школьника, языковая личность, система упражнений.*

The article is devoted to the problem of realizing text-focused approach in the process of a person's speech development in the course of teaching Ukrainian in a comprehensive school. The author highlights the phenomenon of text in linguistic and linguistic-didactic aspects, characterologic features of the text-focused approach, its place among other approaches to learning Ukrainian, and its priority in shaping a communicatively competent personality; the author argues that successful implementation of the text-focused approach requires high-quality teaching work while creating a text-based system of exercises.

Key words: *text-focused approach, text, discourse, a pupil's speech development, language personality, a system of exercises.*

На сучасному етапі розвитку українського суспільства головним завданням є виховання особистості, яка прагне до максимальної реалізації своїх можливостей, відкрита для сприйняття нового досвіду, здатна на усвідомлений і відповідальний вибір у різних життєвих ситуаціях. Щоб виховати таку особистість, необхідно навчити школяра за допомогою мовних засобів виконувати ті чи інші комунікативні завдання в різних сферах і ситуаціях спілкування. Звідси – вивчати мову потрібно всебічно, цілісно, у сукупності всіх її граней, виявів, на доступному рівні для учнів різних вікових груп і типів шкіл [9, с. 23].

У сучасній лінгводидактиці традиційно визначають лінгвістичний, педагогічний, психологічний, моральний і естетичний підходи до навчання мови. Разом з традиційними сформувалися й нові: народознавчий (українознавчий), етнопедагогічний, культурологічний, діяльнісно орієнтований, компетентнісний, соціокультурний та ін. Усі перераховані підходи підпорядковуються комунікативному, основне завдання якого – формування комунікативно компетентної особистості, здатної вільно й легко висловлюватися з будь-яких питань, виявляючи високий рівень мовної культури, дбаючи про якість свого мовлення.

Як зазначає М. Пентилюк, із зародженням комунікативного підходу до мови (іноді його називають принципом, аспектом) учені починають досліджувати «мовця мовлячого» – комуніканта в мовленнєвій діяльності, у мовленнєвих актах, у спілкуванні з

іншими людьми. І таким чином предметом дослідження лінгвістів стає текст, дискурс та мовленнєвий жанр як співвідносні явища існування природної мови, які відображають роль людського чинника в її вивченні, що своєю чергою викликало необхідність активно користуватися текстами різних стилів, типів і жанрів [11, с. 14]. З огляду на це, виникла потреба в текстоцентричному підході до навчання української мови, який став одним із провідних у сучасній лінгводидактиці [Там само].

Текстоцентричний підхід, або вивчення мови на текстовій основі, – це визнання тексту не тільки одиницею мовної комунікації, а й основною дидактичною одиницею на уроках української мови. Ідея не нова (теоретична розробка цього підходу розпочалася в 70-і роки, коли в поняття зв'язного мовлення Т. Ладигенською були включені не тільки мовна діяльність, а й результат акту комунікації, певний мовний витвір, текст), однак не втратила своєї актуальності й донині. На цьому підході ґрунтується вибір змісту, форм і методів навчання, побудова системи вправ під час засвоєння будь-якої теми шкільного курсу української мови. Текст стає предметом вивчення, одиницею навчання мови й розвитку мовлення.

Проблемами співвідношення мови й мовлення як компонентів лінгвальної дійсності, тексту як продукту комунікації займалися психологи (Л. Виготський, П. Гальперін, В. Давидов, Б. Ельконін, С. Рубінштейн та ін.); лінгвісти (Ф. Бацевич, Ф. Буслаєв, І. Ковалик, М. Кочерган, Л. Мацько, Л. Щерба та ін.); психолінгвісти (І. Зимня, О. Лурія, О. Леонтьєв, О. Синиця, А. Спіркін, Р. Фрумкіна та ін.); лінгводидакти (М. Вашуленко, Н. Голуб, В. Мельничайко, С. Караман, Т. Донченко, М. Пентилюк, Г. Шелехова та ін.).

Мета нашої розвідки – обґрунтувати переваги текстоцентричного підходу до навчання української та його вплив на розвиток мовленнєвої особистості школяра.

Текстоцентричний підхід припускає осмислення тексту як мовленнєвого витвору. Науковці дійшли висновку, що мотив мовлення знаходиться не в самому мовленні, а в спілкуванні, тобто комунікативній діяльності, отже, мовлення як діяльність можна

розглядати лише в комунікації. Звичайно, без знань граматики ніякого оволодіння мовою не може бути. Таким чином, в основі текстоцентризму – єдність мовної і мовленнєвої компетенцій.

Згідно з текстоцентричним підходом осмислення будь-якого навчального матеріалу має починатися з тексту. Текст слугує відправним мотиваційним моментом для аналітичної роботи над знаходженням виучуваних мовних одиниць і явищ, з'ясуванням їх взаємозв'язків з іншими елементами мовної системи, спостереження за функціонуванням у мовленні та подальшої конструктивної і творчої роботи з відпрацювання відповідних мовних і мовленнєвих умінь і навичок.

Безперечні переваги текстоцентричного підходу в тому, що мовні одиниці подаються не абстраговано, ізольовано, а в їх природному мовному оточенні, безпосередньому функціонуванні в мовленні. Система комплексних завдань на основі тексту дає змогу побіжно повторювати вивчений раніше теоретичний матеріал і вдосконалювати набуті на попередніх уроках практичні вміння й навички.

Сьогодні текстоцентричний підхід реалізується в таких напрямках:

1. Текст є засобом пізнання мови як поліфункційного явища.
2. Текст є найважливішим засобом залучення до української культури.
3. Навчання української мови здійснюється на основі тексту як одиниці мови, завдяки якій відбувається пізнання мовних явищ, формується система лінгвістичних понять.
4. Текст виступає як мовленнєвий витвір, результат використання системи мови, засвоюються закономірності функціонування мови в мовленні.
5. Текст виступає як основний засіб оволодіння усними й писемними формами українського мовлення, оволодіння мовною діяльністю у всіх її видах (читання, аудіювання, говоріння, письмо). На його основі формується комунікативна компетенція.
6. Текст є засобом створення ситуацій, на основі яких здійснюється реальне спілкування [8], [9], [10], [11], [12], [13].

Саме на основі тексту виявляється можливим необхідний синтез, поєднання двох основних важливих напрямів у вивченні української мови в школі: пізнання системи мови й оволодіння нормами мовного поведіння в різних ситуаціях.

Текстоцентричний підхід своєю чергою вимагає з'ясування поняття «текст» як терміна лінгвістики тексту, оскільки в навчальній літературі його визначення неоднозначне і часто використовується не в термінологічному значенні. Наведемо кілька варіантів визначення.

Сучасний український лінгвіст О. Селіванова розглядає текст як цілісну семіотичну форму лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегровану, що служить прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури [12, с. 32].

Енциклопедичне видання В. Русанівського наводить таке визначення тексту: це продукт мовно-розумової діяльності людини із застосуванням лінгвістичних методів і прийомів. Для вираження смислу використовуються смислові єдності, комунікативна спрямованість та інтерпретація упорядкування мовних засобів [15, с. 291].

На думку Т. Ніколаєвої, текст – це зв'язна послідовність, закінчена та правильно оформлена [10, с. 267].

З. Тураєва розуміє під текстом складне й багатоаспектне утворення, що є феноменом реальності, способом її відображення [14, с. 17–25].

Сучасний український мовознавець М. Кочерган подає таке тлумачення: це своєрідна комунікативна структура, що враховує особистість автора з його психологічними, ментальними, соціальними, культурними, етнічними та іншими властивостями, особистість адресата (читача) з його рівнем сприймання, а також – ситуацію (хронотоп, тобто художній простір і час) [6, с. 161].

На думку І. Гальперіна, текст – це завершене повідомлення певного змісту, яке організоване за моделлю функціонального стилю і характеризується своїми дистинктивними ознаками [1, с. 18].

Ще одним визначенням цього терміна послуговується В. Красних, який вважає текст елементарною (базовою,

мінімальною та основною) одиницею дискурсу, оскільки текст, на його думку, – явище не тільки лінгвістичне, а й екстралінгвістичне, адже має формально-змістову структуру, яка допомагає вичленувати його в дискурсі [7, с. 133].

А. Загнітко підкреслює, що під поняття тексту можна підвести найрізноманітніші завершені висловлювання, часто зовсім не співмірні за обсягом, побудовою, способом викладу [4, с. 156].

Чіткіше визначення тексту дали Л. Мацько, Л. Кравець, трактуючи його так: «Текст – писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних смисловим і формально-граматичним зв'язками, спільною тематично-сюжетною заданістю [8, с. 32]».

У вітчизняній науці спроба детальніше пояснити термін «текст» належить А. Коваль. Дослідниця тлумачить текст як: 1) реально висловлене (написане та ін.) речення або сукупність речень; 2) уся сума (сукупність) актів мовлення, створених колективом носіїв цієї мови; 3) текст – водночас і процес вирішення екстралінгвістичних завдань мовними засобами, і продукт цього вирішення; 4) текст – це об'єднана смисловим зв'язком послідовність одиниць мовлення: висловлень, абзаців, розділів та ін. А. Коваль зазначає, що об'єктом для дослідження часто служать письмово зафіксовані і структурно оформлені тексти, які з'явилися в процесі спілкування. Поняття «текст» тут визначається як організований за законами даної мови завершений комунікативний акт [5, с. 333].

З нашого погляду, найзагальнішим є таке визначення: «Текст (від лат. *textum* – тканина, зв'язок, побудова) – це об'єднана змістовим зв'язком послідовність мовних одиниць, основними властивостями якої є зв'язність і цілісність» [15, с. 490].

Відсутність ґрунтового досконалого визначення поняття тексту можна пояснити низкою причин: 1) абсолютизацією структурної організації тексту та його граматичних засобів зв'язності; 2) формально-структурною, жанровою, стилістичною різноплановістю тексту і специфікою способу його репрезентації, за якими тексти поділяються на письмові, усні та друковані;

3) специфікою підходів до вивчення тексту; 4) канонізацією тексту як складника комунікативного процесу, посередника, засобу, процесу й мети комунікації, що пов'язано зі становленням комунікативного напрямку лінгвістики тексту й ототожненням тексту і дискурсу; 5) абсолютизацією певної категорії або кількох категорій тексту при його тлумаченні [13, с. 600–601].

Іншим терміном, який часто супроводжує вживання терміна *текст*, є *дискурс*. Як свідчить дискурсивна практика, дискурс – поняття ширше, ніж текст, оскільки охоплює і процес мовної діяльності, і її результат одночасно. Важливою диференційною ознакою, яка відрізняє текст від дискурсу, є налаштованість на багаторазове відтворення тексту, тоді як дискурс відтворення не передбачає. Тому термін *дискурс*, на відміну від терміна *текст*, зараз уже не застосовують до текстів, «зв'язки яких не піддаються відновленню з живим життям», наприклад, штучні та мертві мови, оскільки дискурс – це текст, узятий у подієвому аспекті [2, с. 6].

Чинні шкільні програми з української мови не передбачають вивчення учнями поняття «дискурс» під час моделювання комунікативних ситуацій, тому ми не будемо його детально характеризувати. Однак саме текстоцентричний підхід до навчання мови закладає підґрунтя для продукування учнями дискурсу. Тому практично школярі мають усвідомити, що дискурс – це: 1) зв'язний текст у сукупності з екстралінгвістичними, соціокультурними, прагматичними, психологічними та іншими факторами; 2) текст, узятий в аспекті подій; 3) мовлення, що розглядається як цілеспрямоване соціальне явище, дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей та механізмах їх свідомості; 4) мовлення, заглиблене в життя.

Отже, текст – продукт мовлення, а дискурс – це текст, що реалізується через мовлення в поєднанні позамовними реаліями.

Текстоцентричний підхід до навчання української мови передбачений і сучасними програмами та підручниками для загальноосвітньої школи. Адже на мовному матеріалі (одиницях мови) може бути сформована тільки мовна компетенція, комунікативна формується лише на рівні тексту.

Автори підручників пропонують різні типи реалізації такого підходу, однак навчальний матеріал підручника *не може в повному обсязі забезпечити формування навичок адекватного мовленнєвого спілкування учнів у різноманітних життєвих ситуаціях. Необхідна робота вчителя для створення системи вправ на текстовій основі* (курсив і підкреслення наші – Авт.).

Мовленнєвий розвиток відбувається під впливом мовленнєвого середовища, що оточує учня. Оскільки основною одиницею зв'язного мовлення є текст (ми говоримо не словами й не окремими, розрізненими реченнями, а текстами), то саме він є початковим матеріалом для аналізу мовних явищ. Тобто тексти, які ми чуємо, читаємо, вимовляємо, створюють ту атмосферу, у якій розвивається особистість.

Цілеспрямований добір текстів і завдань, продумана система роботи на кожному уроці української мови – це ті умови, які створюють активне мовленнєве середовище (під активним мовленнєвим середовищем ми розуміємо максимально ініціативну взаємодію учнів з іншими учасниками спілкування), в основі якого – мовленнєвий розвиток, удосконалення чуття мови (мовної інтуїції) школярів. Учень, перебуваючи в активному мовленнєвому середовищі, здатний удосконалювати комунікативні вміння, не тільки копіюючи дії за зразком, а й у результаті самонавчання, що сприяє формуванню мовленнєвої особистості, яка досконало володіє нормами української літературної мови, уміннями й навичками вільно й комунікативно виправдано користуватися всіма мовними засобами під час спілкування.

Застосування текстоцентричного підходу до вивчення кожної мовної теми має розпочинатися вправами, які будуються на матеріалі зв'язних текстів, *орієнтовна тематика* яких представлена у новій програмі з української мови [16]. Через умілий добір текстів учитель може активізувати творчі сили школярів, може не тільки давати знання, що розширюють світогляд учня, а й ставить його перед ситуацією морального вибору, прийняття ним самостійного рішення: якщо вчитель добиратиме текстовий матеріал відповідно до вікових психологічних особливостей учнів, то викликатиме у школярів

інтерес, бажання проникнути в сутність явищ, дати їм оцінку; якщо великий за обсягом текст поділить на частини й працюватиме з ним кілька уроків, учні з нетерпінням чекатимуть на продовження; якщо добре текст, у якому висвітлюються злободенні для учнів проблеми, то й словникові диктанти, і розбори речень сприйматимуться школярами як щось необхідне, потрібне і цікаве їм особисто.

Реалізація вчителем текстоцентричного підходу на кожному уроці української мови створить об'єктивні умови для: 1) розгляду мовних явищ у процесі вивчення фонетики, лексики, словотвору, морфології, синтаксису в їх взаємозв'язках та контексті словесної творчості; 2) формування знань про мовну систему; 3) реалізації внутрішньо предметних та також міжпредметних зв'язків; 4) особистісно орієнтованого навчання української мови; 5) формування мовленнєвої особистості та ін. Зв'язний текст при цьому виступає засобом створення мовленнєвих ситуацій, активізації пізнавальної діяльності учнів. Критеріями ефективності результатів роботи з текстом є сформовані в школярів уміння текстосприйняття й текстотворення, які визначають рівень розвитку мовленнєвої особистості.

Якщо кожний урок стане уроком розвитку мови й мовлення, якщо системою на уроці української мови стане аналіз зразків мовлення – текстів – і поетапне тренування мовних і мовленнєвих умінь, тільки тоді можна буде серйозно говорити про виконання вимог Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти щодо формування комунікативної компетенції школярів, у якому зазначено: «Стратегічно важлива для мовного компонента комунікативна компетентність, яка є невід'ємною складовою структури змісту освіти, передбачає оволодіння всіма видами мовленнєвої діяльності, основами культури усного і писемного мовлення, базовими вміннями і навичками використання мови в різних сферах і ситуаціях [3, с. 6]».

Звичайно, вивчення тексту вже давно ввійшло в практику вчителів-словесників. Але якщо при традиційному підході це припускало переважно оволодіння мовними засобами, то при сучасному воно означає ще й здатність створювати тексти в

процесі навчання. Отже, виникає необхідність переходу на сучасні форми організації навчального процесу.

Текстоцентричний підхід дозволяє реалізувати всі цілі навчання в їхньому комплексі: формуються мовна і мовленнєва компетенція (в єдності їх складників); розвиваються універсальні способи мисленнєвої діяльності; виховується любов до рідної мови, до Батьківщини, відбувається засвоєння духовної культури різних народів, формуються стійкі моральні й естетичні позиції школяра.

Перспективи подальших розвідок полягають у дослідженні мовленнєвого розвитку учнів основної школи на основі текстоцентричного підходу в процесі засвоєння ними словотвірної системи української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гальперин И. Р. Текст как объект лингвистического исследования / Гальперин И. Р. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 144 с
2. Денисова С. П. Дискурс у сучасних комунікаційних системах / С. П. Денисова // Дискурс у комунікаційних системах. Збірник наукових статей. – К. : КиМУ, 2004. – С. 5–14.
3. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти : [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://guonkh.gov.ua/reforma_osviti/zagal_os/2144.html
4. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) : у 2 ч. / Загнітко А. П. – К. : ІЗМН, 1996. – Ч. 2. – 202 с.
5. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови / Коваль А. П. – К. : Вища школа, 1987. – 349 с.
6. Кочерган М. П. Загальне мовознавство : [підручник] / Кочерган М. П. – К. : Академія, 2008. – 464 с.
7. Красных В. В. Основы психолингвистики и теории коммуникации : [курс лекцій] / Красных В. В. – М. : Гнозис, 2001. – 270 с.

8. Мацько Л. І. Культура української фахової мови : [навч. посібник] / Л. І. Мацько, Л. В. Кравець. – К. : Академія, 2007. – 360 с.
9. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / [Пентиліук М. І., Караман С. О., Караман О. В. та ін.] ; за заг. ред. М. І. Пентиліук. – К. : Ленвіт, 2004. – 400 с.
10. Николаева Т. М. Лингвистика текста и проблемы общей лингвистики / Т. М. Николаева // Известия АН СССР. – 1977. – Т. 36. – № 4. – С. 260–269.
11. Пентиліук М. І. Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики : зб. статей / Пентиліук М. І. – К. : Ленвіт, 2011. – 255 с.
12. Селиванова Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации / Селиванова Е. А. – К. : Брама, 2004. – 336 с.
13. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / Селіванова О. О. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
14. Тураева З. Я. Лингвистика текста / Тураева З. Я. – М. : Наука, 1999. – 276 с.
15. Українська мова : енциклопедія / [Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М.П. та ін.] ; за заг. ред. В. М. Русанівського. – К. : Українська енциклопедія, 2000. – 752 с.
16. Українська мова для 5–9 класів загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання. Навчальна програма (за новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти) / [Г. Т. Шелехова, М. І. Пентиліук, В. І. Новосьолова, Т. Д. Гнаткович, Н. Б. Коржова, К. В. Таранік-Ткачук]. – К., 2012. – 64 с.

Стаття надійшла до редакції 15 січня 2013 року